

تبیین مؤلفه و شاخص‌های اثرگذار مدرنیسم در خانه‌های اعیانی مشهد در اواخر دوره

قاجار

چکیده

پیدایش نوگرایی و ورود تدریجی جریان مدرنیسم به ایران در دوره قاجار بر زوایای مختلف جامعه ایران مؤثر بود. یکی از عرصه‌هایی که مدرنیسم در آن تأثیرگذار بود، مختصات معماری بود. در این دوره دستاوردهای عصر مدرنیته غرب، هرچه بیشتر وارد کالبد و روح معماری زمانه شهر از جمله ابنیه و عمارت‌های آن شد. مسئله‌ای که اینجا مطرح می‌گردد دامنه و ابعاد تأثیرگذاری مدرنیسم بر معماری خانه‌های مسکونی در این دوره است. پژوهش حاضر در صدد آن است سعی بر آن تا علاوه بر شناخت وجوه اثرگذار بر معماری بناهای مسکونی اواخر قاجار در شهر مشهد، به اولویت‌بندی آن‌ها بپردازد. پژوهش حاضر به لحاظ هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای-اسنادی و تکمیل پرسشنامه خبرگان می‌باشد. همچنین از روش دلفی برای تعیین اهمیت و وزن‌دهی به مؤلفه‌ها و شاخص‌ها استفاده شد. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که بر اساس تحلیل‌های صورت گرفته و مؤلفه‌ها و شاخص‌های به دست آمده از منابع موجود و نظرسنجی، مدلی با ۵ مؤلفه و ۲۰ شاخص تدوین و وزن هر دسته و ترتیب اهمیت شاخص‌ها تعیین شد. بدین صورت مؤلفه‌های «پلان»، «عناصر ساختمانی» و «تزئینات» و نیز سه شاخص «محوریت راه پله»، «بالکن» و «بام شیبدار و سنتوری» رتبه‌های اول تا سوم را کسب نمودند. تأثیرات مدرنیسم به شکل‌های مختلف در پلان، نما، ورودی‌ها، فضاهای داخلی و به‌طور شاخص به عناصر و اجزای معماری دیده می‌شود.

اهداف پژوهش:

۱. مطالعه و واکاوی تأثیر مدرنیسم بر معماری در دوره قاجار.
۲. بررسی تأثیر وجوه مدرنیسم بر خانه‌های اواخر دوران قاجار شهر در مشهد.

سؤالات پژوهش:

۱. مدرنیسم چه تحولاتی را در معماری دوره قاجار ایجاد کرد؟
۲. مدرنیسم چه تأثیری بر خانه‌های اعیان در اواخر دوره قاجار در شهر مشهد داشت؟

کلیدواژه‌ها: مدرنیسم، معماری دوره قاجار، خانه‌های مشهد.

مقدمه

هنر ایرانی در زمان قاجار به واسطه ارتباط این دوره با غرب پیشرفت چشمگیری داشت و هنرمندان زیادی در این دوران به اروپا و کشورهای غربی سفر کردند. در واقع به دنبال نوآوری‌ها و تغییرات حاصل از تجددطلبی، معماران محلی نیز تا اندازه‌ای سلیقه تازه را پذیرفتند و در کارهای خود منظور کردند. در این دوران، معماری ساختمان‌های مسکونی به سطح خاصی از طرح و اجرا رسید. خانه‌ها طبق اصول و موازینی که در آن زمان حاکم بر جامعه بود طراحی می‌شد و در فضا سازی‌ها، محرمیت‌ها که در فرهنگ ایرانی یکی از مهم‌ترین اصول بوده رعایت می‌شد. در این دوره طراحی به گونه‌ای بود که فضاهای خانه پاسخگوی نیازهای ذاتی و فطری خانواده بوده و ارتباطات و چیدمان پلان کاملاً منطبق بر فرهنگ خانواده ایرانی طراحی شده بود. به عبارتی در دوره قاجار ساخت بناهای مسکونی با توجه به جایگاه طبقاتی مردم متفاوت بود. برخورد تمدن ایران با تمدن توسعه یافته غربی در دوره قاجار را می‌توان آغاز جدال میان سنت و مدرنیته در ایران دانست. به همین خاطر، نقطه صفر دوران مدرنیته در ایران را مصادف با حکومت قاجار می‌دانند. شرایطی چون شکست‌های غم‌انگیز ایران از روس‌ها، امضای قراردادهای ننگین گلستان و ترکمنچای، ارتباط نزدیک با غرب، اشاعه فکر نو، مسافرت دانشجویان به فرنگ و انتقال و انتقال مشاهدات به هموطنان و ظهور ورود پدیده‌های فنی و فرهنگی سبب شد تا اندک اندک درهای ایران به روی مدرنیته گشوده شود. در این بین اقدامات تجددطلبان برای هماهنگ سازی فرهنگ غربی و ایرانی سبب شد در معماری نیز ساختمان‌های دوره قاجار، هم سو با سنت‌های ایرانی و عناصر وارداتی غرب طراحی شوند. به طوری که، سفرهای مکرر شاهان به اروپا و غرب، در زمینه معماری، نتایجی چند را در بر داشت و تأثیرات چشمگیری را بر جای گذاشت. شاهان و شاهزادگان خواستار پیاده کردن طرح معماری غرب در سرزمین خود بودند و از معماران تأسیس چنین بناهایی را خواستار می‌شوند. این روند ادامه می‌یابد تا اینکه طرح معماری قصر شاهان به سمت خانه‌های شهری نیز سوق می‌یابد و در سطح شهر هم طرح معماری غرب دیده می‌شود و معماری شاهان یا غربی از خاص بودگی بیرون می‌آید و تا حدی عمومی می‌شود.

در خصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون اثر مستقلی با این عنوان به رشته تحریر درنیامده است اما آثاری به بررسی معماری خانه‌ها در دوره قاجار پرداخته‌اند. مومنی و همکاران (۱۳۹۴)، در پژوهش خود تحت عنوان: "بررسی تزئینات خانه‌های قاجاری شهر قم (خانه شاکری)" سعی بر آن دارد که مولفه‌ها و ویژگی‌های تزئینات خانه‌های دوره قاجار را در یکی از بناهای شاخص شهر قم مورد مطالعه قرار دهد. نتایج بررسی گویای آن بود که عمده و تزئینات اجرکاری، ستون‌ها و ازاره‌های سنگی یک پارچه و برجسته می‌باشد. هرچند که هنوز شمه‌هایی از هنر ایرانی دوره‌های گذشته در قسمت‌هایی از تزئینات بنا دیده می‌شود. همین‌طور نقوشی مانند گل و گلدان، فرشته، انسان و برگ کنگر به صورت واقع‌گرایانه و رئال در تزئینات بنا دیده می‌شود. دکتر مریم قاسمی سیچانی به همراه دکتر غلامحسین معماریان (۱۳۸۹)، در پژوهشی تحت عنوان "گونه‌شناسی خانه‌های قاجار در اصفهان" بیان می‌کنند که به دلیل آنکه بیشترین تعداد خانه‌های تاریخی موجود در اصفهان قاجاری می‌باشند. شهر مورد نظر را در پژوهش

اصفهان برگزیدند و با بهره از روش تحقیق ترکیبی نتایجی حاصل آمد به شیوه ی که خانه‌های اصفهان با مشخصات معماری اقلیم نیمه گرم و خشک، عمدتاً درونگرا ساخته شده‌اند. همینطور در پژوهش دیگری تحت عنوان "گونه-شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول" که توسط مرتضی فرح‌بخش و همکاران(۱۳۹۶)، نوشته شده است. بعد از معرفی مشهد، تاریخچه و گونه‌شناسی بناها با بهره از روش تحقیق ترکیبی به معرفی خانه ها در این دوران اشاره می کند. در مقاله نظر‌بلند(۱۳۹۶)، تحت عنوان "نوگرایی در تزئینات خانه های قاجار شهر شیراز"، به بررسی و مقایسه وجوه تزئینی در خانه‌های شیراز می‌پردازد. و در انتها در قالب جداولی وجوه معماری سنتی ایرانی را از وجوه وارداتی غرب جدا می‌کند و نتیجه‌گیری می‌کند که تمامی بناهای مورد مطالعه دارای سبک تلفیقی در تزئینات هستند و در آن‌ها از تزئینات ایرانی و غربی توأمان استفاده شده است. همواره معماری هر ملت کتابی مصور از فرهنگ آن ملت است. از این رو پرداختن به وجوه اثرگذار دوران قاجار در حوزه معماری و همین‌طور اولویت‌گذاری این وجوه در این دوران که عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری مسکن می باشد از اهداف این پژوهش است که تا کنون به آن پرداخته نشده است.

این پژوهش به لحاظ هدف کاربردی و بر مبنای طرح پژوهش کرسول(۱۳۹۳) بنیان شده است. بر این اساس تحقیق حاضر از نوع استراتژی؛ اکتشافی متوالی بوده و از شیوه ترکیبی(کیفی و کمی) بهره برده است. استراتژی اکتشافی متوالی، در ابتدا با مرحله گردآوری و تحلیل داده‌های کیفی شروع می‌شود و سپس داده‌های کمی به دنبال آن می‌آید و در نهایت یافته‌های این دو مرحله با هم پیوند می‌خورند(کرسول، ۱:۱۳۹۳). لذا در این پژوهش برای جمع‌آوری شاخص‌ها، از طوفان فکری با تکیه بر رویکرد منتخب پژوهش استفاده شد. در جهت دستیابی به شاخص‌های مرتبط با پژوهش به مرور نشریات و اسناد منتشر شده در رابطه با موضوع پرداخته شد. شاخص‌های بدست آمده از طریق مصاحبه با خبرگان مورد بررسی قرار گرفت و از میان دهها مورد مطرح شده پس از ترکیب همپوشانی‌ها، حذف موارد بی‌ارتباط و انجام اصلاحات لازم، ۲۰ شاخص به عنوان وجوه اثرگذار مدرنیسم در خانه‌های اواخر دوره قاجار شهر مشهد شناسایی شد. بدین ترتیب طی سه مرحله و با استفاده از روش دلفی گویه‌های مختلف مربوط به حوزه مطالعاتی تلخیص و تایید می‌شود. شایان ذکر است که همه متغیرهای شناسایی شده پژوهش از منظر خبرگان، در ۵ دسته طبقه بندی شدند. گروه خبرگان نیز به صورت غیر تصادفی هدفدار انتخاب گردیدند. خبرگان در ۲ گروه ۵ نفره قرار گرفتند: دسته اول اساتید گروه معماری که در خصوص مباحث مرتبط فعالیت داشتند، دسته دوم: شامل مدیران، مسئولان و دست اندرکاران سازمان های مرتبط با حوزه مورد مطالعه می‌باشند. در نهایت پاسخ‌های به دست آمده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و میزان اهمیت هر یک از مؤلفه‌ها و شاخص‌های مدرنیسم بر خانه‌های اعیانی شهر مشهد استخراج گردید. در نهایت با توجه به مطالعات اسنادی، پرسشنامه و مصاحبه‌های صورت گرفته تعداد ۵ مولفه و ۲۰ شاخص تبیین، تدقیق و اولویت‌بندی شدند.

نتیجه‌گیری

مطالعه و واکاوی معماری خانه‌ها در دوره قاجار حاکی از تأثیرات مدرنیسم بر معماری در این دوره است. تأثیرات مدرنیسم در خانه‌های اواخر دوران قاجار دارای وجوه متعددی می‌باشد. این وجوه دارای ابعاد و اشکال متنوعی همچون؛ «عناصر ساختمانی»، «مصالح»، «تزئینات»، «پلان» و «نما» می‌باشد. این وجوه به عنوان اجزای اصلی خانه‌ها به شمار می‌رفت و تمام خانه‌ها به ویژه خانه‌های اعیان و اشراف دارای این وجوه بوده است. این تأثیرات برای هنرمند معمار از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. چراکه دوره قاجار را می‌توان عصر نوآوری و تحولات در زمینه هنر و معماری دانست. در این دوره اتفاقات مهم و اساسی رخ داد که نقش مؤثر و ویژه‌ای بر محتوای بناهای دوره قاجار داشت. این پژوهش با هدف شناخت و اولویت‌گذاری اثرات مدرنیسم در خانه‌های اعیانی دوره قاجار در جهت ارائه الگویی بومی و متناسب با واقعیات به صورت ترکیبی و با استراتژی اکتشافی متوالی و بهره از روش دلفی در کلانشهر مشهد صورت پذیرفته و نتایج نشان می‌دهد؛ در میان پنج مؤلفه شناسایی شده، مؤلفه‌های «پلان» و «عناصر ساختمانی» واجد توجه جدی‌تری نسبت به سایر مؤلفه‌ها هستند. همین‌طور از میان ۲۰ شاخص تدقیق شده، بدون در نظر گرفتن مؤلفه‌ها؛ «محوریت راه پله» و «پس از آن «بالکن» و سپس «بام شیبدار و سنتوری»، «ایواند بلند»، «گچ‌بری»، نقش پررنگ‌تری نسبت به سایر وجوه داشته و واجد توجه بیشتری از نظر خبرگان هستند. به این ترتیب کلیه وجوه اثرگذار مدرنیسم در خانه‌های اعیانی دوره قاجار شهر مشهد بر اساس ۵ مؤلفه و ۲۰ شاخص اولویت‌گذاری شدند. بررسی و تحلیل داده‌ها نشان داد که خانه‌های اشرافی در مشهد در دوره قاجار در ساختار و مصالح تحت تأثیر معیارها و الگوهای وارد شده به ایران به واسطه جریان مدرنیسم است.

منابع:

- آبراهامیان، یرواند. (۱۳۸۹)، تاریخ ایران مدرن، مترجم محمد ابراهیم فتاحی، چاپ چهارم، تهران: نشر نی.
- بانی مسعود، امیر، (۱۳۹۱)، معماری معاصر ایران، چاپ پنجم. تهران: نشر هنر معماری قرن.
- جلیلی، تورج؛ اکبری، سروش. (۱۳۹۲). بررسی تحولات پلانهای مسکونی از دوره قاجار تا پهلوی دوم، اولین کنفرانس سالانه پژوهش‌های معماری، شهرسازی و مدیریت شهری.
- دادور، ابوالقاسم؛ قریب پور، نازنین و عرب‌نیا، فرناز. (۱۳۹۳). جستاری در سنت و مدرنیسم، تهران: انتشارات مرکب سفید.
- رسولی، آذر و همکاران. (۱۳۹۸). سیاست‌های فرهنگی، هنری و تجاری قالی ایرانی دوران قاجاریه (۱۳۲۹ تا ۱۳۴۴)، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، سال ۱۵، شماره ۳۳، صص ۲۳-۱.

سالاری طالقانی، معصومه. (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری عصر صفویه و قاجار، استاد راهنما: حسین سلطان زاده و استاد مشاور: اسکندر مختاری، پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

سجادی، فریبرز؛ رستمی، محسن و رستمی، ثریا. (۱۳۹۳). ریشه های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه، نقش جهان، سال چهارم، شماره ۲، صص ۹۴-۸۵.

ضمیری، چکامه؛ افشار مهاجر، کامران. (۱۳۹۸). بررسی تاریخی تقابل سنت و مدرنیته در طرح و رنگ فرش دستباف شهری ایران، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، سال ۱۵، شماره ۳۳، صص ۴۳-۲۴.

فرح بخش، مرتضی؛ حناچی، پیروز. غنائی، معصومه. (۱۳۹۶). گونه شناسی خانه های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول، فصلنامه معماری ایرانی (مطالعات معماری ایران)، شماره ۱۲، صص ۹۷-۱۱۶.

قاسمی سیجانی، مریم. (۱۳۸۷). بازشناسی بخشی از هویت معماری ایرانی بوسیله تحلیل گونه شناسانه خانه های اصفهان در دوره قاجار، استاد: راهنما غلامحسین معماریان، رساله دکتری معماری، تهران: دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات.

قبادیان، وحید. (۱۳۹۳). سبک شناسی در مبانی نظری در معماری معاصر ایران. چاپ دوم، تهران: نشر علم معمار. کرسول، جان دبلیو. (۱۳۹۳). طرح پژوهش رویکردهای کمی، کیفی و ترکیبی، چاپ دوم، ترجمه دکتر علیرضا کیامنش و مریم دانای طوس، نشر: جهاد دانشگاهی (دانشگاه علامه طباطبایی).

کیانی، مصطفی. (۱۳۹۲). معماری دوره پهلوی اول: دگرگونی اندیشه ها، پیدایش و شکل گیری معماری دوره بیست ساله معاصر ایران، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.

مومنی، کوروش؛ عطاریان کوروش، قدردان و قراملکی، رضا. (۱۳۹۴). بررسی تزئینات خانه های قاجاری شهر قم (مطالعه موردی: خانه شاکری قم)، فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، شماره ۷ و ۸، صص ۱۴۲-۱۲۸.

محمدزاده، رحمت (۱۳۹۰)، بررسی آثار مدرنیته غرب بر شهرسازی ایران، مجله صغه، دوره ۱۸، صص ۹۴-۷۹.

نظربلند، نازیلا. (۱۳۹۶). نوگرایی در تزئینات خانه های قاجار شهر شیراز، مجله گزارش، شماره ۹۵، صص ۶۱-۵۷.